

Қ.Қ.Сарекенова*, А.М.Меліс*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Астана, Қазақстан**E-mail: sareke.kk@gmail.com, aishok_051995@mail.ru*

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің мағыналық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы «жүрек» сөзінің өзге сөздермен тіркеске түскендегі мағыналық ерекшеліктері қарастырылады. Бұл мақалада «жүрек» сөзіне қатысты жүз шақты тіркес жеті топқа топтастырылып талданды. Сөз тіркестері «жүрек» сөзінің жеті септіктің бірінде тұрып өзге сөздермен тіркескенде беретін мағынасы анықталды. «Жүрек» сөзінің өзге сөздермен тіркеске түскендегі поэтикалық мағынасын қарастырылды. «Жүрек» сөзіне қатысты поэтикалық құрылымдардың тезаурусы бойынша қазақ тілінің жеті септік жалғауы бойынша топтастырылып, сол арқылы «жүрек» сөзінің поэтикалық ерекшеліктері мен семантикалық мәні анықталды. Яғни «жүрек» сөзінің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы арқылы оның тіркескен сөздерін анықтап барып, жалпы «жүрек» сөзіне қатысты бейнелі тіркестер анықталды. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі қай септікте тұрса да, адамның өзін, адамның ниетін, сезімін, көңіл-күйін және мінезін білдіреді. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі қолданысының басты ерекшелігі – адамның «жүрек» арқылы өзінің өмірін, мінез-құлығын реттей алатындығы. Не нәрсені де жүректен қалап істесе, өзінің жүрегіне жай ғана қарамай, жүрегінің түбіне терең бойлап қараса, өз ойын, өз сөзін, өз мінезін, өз тағдырын, өз өмірін дұрыс жолға бағыттап алатындығы көрсетілді.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, жүрек, мағына, септік жалғауы, адам, лексикалық мағына, поэтикалық мағына.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР09259039 «Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-111-119>

Кіріспе. Абай шығармаларының тілін зерттеу ХХ ғасырдың басында басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді, әрі қарай да жалғаса береді. Абай тілін зерттеудің бір қыры – Абай шығармалары арқылы қоғамның рухани құндылықтарын танытуды іс жүзіне асырып, ондағы құнды ақпарат жиналған тілдік бірліктердің, яғни нақты сөздердің сол шығармаларда қолданылған мән-мағынасын түсіндіру, ақынның сөзқолданысын тілдік тұрғыдан зерттеу. Осы тұрғыдан Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің

қолданысына талдау жасауды мақсат еттік. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға мына міндеттерді қойдық: Абай шығармаларында қолданылған тірек сөздердің семантикалық ерекшеліктерін талдау арқылы олардың тура және ауыспалы мағыналарын ашу; Абай шығармаларында қолданылған тірек сөздердің тіркесімділік қабілетін анықтау арқылы олардың поэтологиялық тезаурусын қалыптастыру.

Бұл мақалада Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша «жүрек» сөзінің мән-мағынасын

оның басқа сөздермен тіркесімділігі арқылы талданды.

Зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында қазақ филологиясындағы «жүрек» сөзінің қолданылуына байланысты және қазақ грамматикасына қатысты ғылыми еңбектер пайдаланылды. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, терминдік атауларды талдау, статистикалық әдістер қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі өзге сөздермен тіркеске түсіп, белгілі бір поэтикалық бейне береді. Осы поэтикалық бейнелердің мағынасын сөздікке бергенде, олардың тезаурусы анықталады. Жалпы тезаурустық талдау дегенімізге келер болсақ, «Тезаурус – дескрипторлы, ақпараттық іздестіру тілінің лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қарым-қатынасын бейнелеп көрсетіп және мағыналы мазмұнына қарай сөзді іздестіретін автоматтандырылған сөздік» [1]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жүрек сөзіне берілген анықтама былайша сипатталады: Жүрек. 1. Бойға қан жүргізуші басты орган. 2. Ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі [2,324]. Ал жүрек концептісіне қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде салғастырмалы тұрғыда зерттеу жүргізген А.А.Султангубиева мынадай жалпылама түсініктеме береді: «Жүрек адам өміріндегі физикалық және рухани өмір сүрудің негізгі көзі болып табылады» [3,189] және «Дүниенің тілдік бейнесі туралы мәлімет беретін бейнелі ойлау болып табылатын «жүрек» ұғымы кез келген тілдің лексикалық қорын байытады» [4,188]. Абай тілінің сөздігінде жүрек сөзіне толық түсініктеме беріп, тіпті қандай сөзбен тіркесетін тұстарына тоқталып, олардың эпитеттік қолданысына, фразеологиялық тұтастық түріндегі қолданысына, қосымшалар арқылы сөздермен синтетикалық, аналитикалық тәсілдерімен берілуіне кеңірек тоқталған, сонымен қатар жүрек сөзіне жалпы сараптама жасай отырып, ақын шығармашылығындағы 169 рет қолданысын көрсеткен.

ЖҮРЕК. Көкірек қуысындағы қан айналымын басқаратын орталық мүше.

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп ғылымға жүгініпті. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Бойдағы мінді санасам, Тау тасынан аз емес. Жүрегімді байқасам, Индейін таза емес. Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? [5,231].

Белгілі Абайтанушы, профессор М.Мырзахметұлы: «Қазақ әдебиетінің сан ғасырларға созылған тарихында бір де бір қазақ ақыны жүректің адам өмірінен алатын орны мен атқарар қызметін соншалықты жан-жақты терең мағынада философиялық, гуманистік астар беріп, оны ақындық тіл өнерінде құлпырта ойнатып Абайша толғай алған емес. Абайдың жүрек жайындағы танымдары арнайы зерттеуді қажет етеді» [6,404], – дейді.

«Жүрек» сөзінің негізгі мағынасы мен адам өміріндегі қызметі Ұлы ақынның «Малға достың мұңы жоқ, малдан басқа» деп басталатын өлеңінде беріледі.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.

Еңбекті сат, ар сатып неге керек?

Үш ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Яғни өлеңнің бірінші жолында айтылғандай, адам өз жүрегін таза сақтамаса, оның малдан еш айырмашылығы болмайды екен. Жүрек тазарып, көзі ашылып, адам өзінің жүрегін айтқанымен өмір сүргенде ғана толыққанды өмір сүріп, Абай атамиздың өмірлік концепциясы «Толық адам» дәрежесіне жетеді.

Абай тіліндегі «жүрек» сөзінің қолданысы туралы профессор Е.Жанпейісов: «Абай бір ғана жүрек сөзінің өзін түрлі мағынадағы жиырма шақты сөзбен тіркеске түсіргенін» айтса [7, 25], академик З.Ахметов: «Абай поэзиясының тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, жүрек лүпілін, сезімнің сан құбылып, ойнақшуын көрсететін сипаттамалар, эпитет, метафора және басқа бейнелі сөздер көп кездеседі. Бұл орайда тек жүрек, көңіл секілді ұғымдарға берілген тың анықтамалар мол екенін айтсақ та жеткілікті», – дейді [8, 27]. Ал профессор Б.Момынова: «Дулат жырларындағы жүректің ерекше бір тіркесімін қолданғанын айта келіп, Абайда

жүрек сөзінің қолданыс жиілігі де артып, мағыналық өрісі де кеңі түскен. Бәлкім, сезім мен көңілдің «жүректен шығып, жүрекке жететіндігінен» болар, махаббат сезімінің және жүреппен айтылатын ойлардың лиризм тудыратынына байланысты болар, Абай өлеңдеріндегі аталмыш сөздің қолданысы жиілегенін» айтады [9,151].

«Жүрек» сөзіне қатысты поэтикалық құрылымдардың тезаурусы туралы айтар болсақ, Абай ақын шығармаларындағы жүрек сөзіне қатысты түзілімдерді сөздіктерде әр түрлі жолдармен беруге болады. Сол тәсілдердің бірі «жүрек» сөзі қазақ тілінің жеті септік жалғауы бойынша топтастыру. Сонда «жүрек» сөзінің поэтикалық ерекшеліктері мен семантикалық мәнін анықтауға болады. Яғни «жүрек» сөзінің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы арқылы оның тіркескен сөздерін анықтап барып, жалпы «жүрек» сөзіне қатысты бейнелі тіркестерді дәл анықтай аламыз. Бұл жайында қазақ тілінің семантикасын зерттеген профессор М.Оразов: «Кез келген сөз грамматикалық жақтан тұлғаланған дейтін болсақ, онда кез келген сөздің лексикалық мағынасы грамматикалық мағынамен астасып жататынындәлелдеудіңажетіжоқ. Сондай-ақ грамматикалық мағынаны лексикалық мағынадан ажыратып жекелеп зерттеу тек ғылыми абстракцияның ғана қызметі. Шындығында, лексикалық мағынамен ұштаспаған грамматикалық мағына бос сөз» [10, 2] екенін айтады. Сондықтан біз осы мақаламызда «Жүрек» сөзінің септелуі бойынша оның мағыналарын анықтауға тырыстық.

Алдымен, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің атау септігінде тұрып, қандай сипаттарға ие болғанын анықтауға болады. Мысалы, Абай шығармаларында «жүрек» сөзі атау септігінде 40 рет қолданылып, мына сөздермен сипатталады. *Айнымас, асау (2 рет), асыл, ауру (2 рет), гаділетті, ет (4 рет), жалын, жаралы, жас (5 рет), жылы (4 рет), кірлеген, қаза көрген, қан, қаталанған, қасқыр, қозғаларлық, қорықпас, өртенген, сорлы (2 рет), сөніп қалған, ұйықтап жатқан, шошыған, шын, ызалы, ынталы (2 рет), ыстық.*

Біріншіден, «жүрек» сөзі адамның өзіне, ниетіне қатысты тіркестерді білдіреді.

Яғни жүрек сөзін әртүрлі ұғымдармен сипаттап, Абай шығармаларында, жалпы адам немесе адамға қатысты сипаттар «жүрек» сөзі арқылы бейнелеген. Мысалы, «*Асыл жүрек*» тіркесі «*қымбат адам, ең керемет жан*» мағынасында қолданылған. Немесе «*Ынталы жүрек*» тіркесі «*білімді адам*», «*Шошыған жүрек*» тіркесі «*қорыққан адам*», «*Кірлеген жүрек*» тіркесі «*ниеті бұзылған адам*» мағынасында қолданылған.

Екіншіден, «жүрек» сөзі өзінің тура мағынасында, яғни адамның негізгі ағзасы ұғымында қолданылған. Тура мағынасында «*Ауру жүрек*» және «*ет жүрек*» тіркестері қолданылған. Бұл мысалдардан байқағанымыз, «Ауру» сөзінің өзі тура мағынасында адамның ағзасына қатысты қолданылатындығымен ерекшеленеді.

«Жүрек» сөзі арқылы қолданылатын тілдік бірліктер әлем тілдеріне де түрлі мағынада қолданылады: «Біреу жаңа нәрсені кездестіргенде немесе жаңа көңіл күйін сезінгенде, ол оны, ең алдымен, өз мүшелерінің немесе дене мүшелерінің таныс жұмысымен салыстырады, жаңа соматизм немесе жаңа соматикалық құрылыс жасайды. Демек, соматикалық фразеологиялық бірліктер дене мүшелерінің атауларын пайдаланады, мысалы, «*to have one's heart sok (біреудің жүрегін ауырту)*» [11].

Үшіншіден, «жүрек» сөзі адамның мінезіне қатысты қолданылған. Мысалы, *Айнымас жүрек* – мінездегі тұрақтылық; *Асау жүрек* – өжеттілік, батылдық; *Гаділетті жүрек* – адалдық; *Жылы жүрек* – мейірімділік; *қасқыр жүректі, қорықпас жүрек* – батылдық.

Қазақ тілінде «қасқыр жүректі» десек, түрік тілінде «арыстан жүректі» деп айтылады: «*Aslan yürekli 'çok yigit, hiçbir şeyden korkmayan'* «арыстан жүректі – нағыз жігіт, ешнәрседен қорықпаған» [12], [13]. Сонымен қатар «Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасына көп жағдайда соматикалық, зооморфтық атаулармен қатысты образдардың мотив болатынын көрсетіп, оларға *ауыз, жүрек, қол, алқым, кеуде, көз* атауларына қатысты образ орын алғаны» айтылады [14].

Бұл мысалдардан байқағанымыз, Ұлы ақынның шығармашылығында, әлемнің барлық тілдеріндегідей, адамның мінез-құлқына байланысты ұғымдарды да «жүрек» сөзі арқылы бейнелеген екен. Атап айтқанда, *адалдық, тұрақтылық, батылдық, қарапайымдылық пен мейірімділік* ұғымдары да осы «жүрек» сөзі арқылы берілген. Яғни адамның бұл қасиеттерінің барлығы жүректен шығады деген ұғымды тиянақтап отыр.

Төртіншіден, «жүрек» сөзі адамның сезіміне, эмоциясына байланысты қолданылған. Мысалы, *Ет жүрек өртенді; Жалын жүрек; Өртенген жүрекке – сүйіспеншілік, зашықтық; Қаза көрген жүрегі; Қан жүректі; Қапаланған жүректі; Жаралы болған жүрек – қамызу, қайғыру; Бізалы жүрек – ашулану;*

Бұл мысалдар бойынша, Ұлы Абай өлеңдерінде адамның сезімі мен көңіл-күйіне қатысты ұғымдар да «жүрек» сөзі арқылы бейнеленгеніне көзімізді жеткіздік. Бұл адамға қатысты табиғи заңдылық деп қабылдаймыз. Себебі біздің сезіміміз бен көңіл-күйіміз жүректің сезінуі арқылы өзгеріске түседі. Яғни, сүйіспеншілік, сезімге берілу, қамызу, ашулану, қайғыру секілді эмоция түрлерін де Ұлы ақын «жүрек» сөзін әртүрлі сөздермен сипаттау арқылы бейнелеген.

Ұлы Абай шығармаларындағы «Жүрек» сөзінің келесі тіркесімділігі бойынша оның ілік септігінің жалғаулары арқылы иелік, меншіктікті білдіруін атауға болады. Мысалы: «Ілік септігі жалғауының сөзге қосылған кезде беретін бірден-бір мағынасы иелік, меншікті білдіру. Септіктің бұл түрі тәуелдік категориясымен тығыз байланысты. Ол тәуелдік жалғаулы сөзбен әрдайым синтаксистік бірлікте айтылады. ... Ілік септігі арқылы көрінетін грамматикалық тәуелдіктің басты-басты түрлері деп оның меншік иесін (жолдасымның үйі), туыстық жақындықты (егіздің сыңары), табиғи бірлікті (сиырдың мүйізі), нәрсенің бөлшегін (есіктің тұтқасы), дерексіз ұғымдардың байланысын (істің нәтижесі), логикалық субъектіні (желдің ызыңы), сапалық ерекшелікті (сараңның сараңы) білдіруін атауға болады» [15,456].

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің иелік, меншіктікті білдіруіне келер болсақ, 19 рет қолданылған. «Жүрек» сөзі ілік септігінде тұрып мына сөздерді өзіне тәуелді етеді: *айнасы (2 рет), айтқаны, әділеті, басы, дариясы, жалыны, көзі, қаны, қасиеті, қуаты, оты, сөзі, суаты, түбі (2 рет), ісі (3 рет).*

Бұл тіркестер бойынша «жүрек» сөзінің беретін мағыналарын мынадай топтарда көрсетуге болады. Біріншіден, «жүрек» сөзі Ұлы ақын шығармаларында ілік септігінде келіп, негізінен, ақиқатты білдіреді. Бұл мағынасын мына мысалдардан көруімізге болады: «жүректің әділеті» дегеніміздің өзі осы ақиқатты, шындықты білдіріп тұрса, «Жүректің айтқаны», «жүректің сөзі» тіркестері арқылы жүректен шыққан сөздің тек ақиқатты айтатынын жеткізіп тұр.

Екіншіден, Ұлы ақын «жүрек» сөзін «айна» сөзімен тіркестіріп барып, «жүректің» тазалыққа, адалдыққа жауап беретінін нақты, анық айтып түсіндіреді. Бұл ұғым 43-Қарасөзде берілген. Абайдың даралығы да, ерекшелігі де өлеңдерінде көркем сөзбен берілген ойды Қара сөздеріндеөзіашып, жалпытүсігінкелтіреді. Сонда Жүректің тазалығы дегеніміз адам «мақтаншақтық, пайдакүнөмдік, жеңілдік, салғырттық» секілді мінез-қылықтарға бой алдырған кезде, адамның жүрегі тазалығынан айырылады екен. Ал «жүректің айнасы» анық, мөлдір, таза болса, онда жүрегіміз иманға, мейірімге толы болады. Яғни «Жүрек» сөзі «көз, қасиет, іс» сөздерімен тіркесіп, оларды өзінің иелігі, меншігі ретінде көрсеткенде, олардың беретін жалпы мағынасы – имандылық, рақымшылдық, мейірімділік секілді рухани әлемді білдіреді. Мысалы, *Жүректің көзі ашылса, Хақтықтың түсер сәулесі – Имандылық; Көздің жасы, жүректің қаныменен Ерітуге болмайды ішкі мұзын; Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды – Мейірімділік, имандылық; Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі; Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі; Асықтық та – жүректің ісі. Яғни, жүректің көзі ашылса, онда адам Рақымдылық, мейірбандылық, бауырмашылдық,*

сүйіспеншілік секілді жүректің ісімен шұғылданып, имандылыққа бет бұрады.

«Жүрек» сөзінің Абайшығармаларында барыс септігінде келуі де кездеседі (11 рет). Бірақ Абай шығармаларындағы жүрек сөзінің барыс септігінде келуі, әдеттегі барыс септігінен өзгеше. «Қазақ грамматикасында»: «Барыс жалғаулы зат есімнің басты-басты мағыналары іс-қимылдың бағытын (үйге кетті), мақсатын (білуге кетті, көруге кетті), мөлшерін (екі айға созылды), немесе арналғанын (үрерге иті жоқ) – білдіру» [15,457], – деп көрсетілген. Бұл мағыналардың ішінде іс-қимылдың бағытында бір ғана тіркес қолданылған: *Жүрегіңе сүңгі* (*Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме*). Барыс септігіндегі «Жүрек» сөзі көрсетілген мағыналарда қолданылмаған, бұл сөз барыс септігінде академик М.С.Серғалиев көрсеткендей, «жанама объектіні танытады» [16,77]. Яғни Абай шығармаларында «жүрек» сөзі барыс септігінде келгенде, сөйлемде жанама толықтауыштың қызметін атқарады. Мысалы, *Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет*, – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен (17-Қарасөз). Әрине бұл сөйлемде Ұлы Абай «жүрек, қайрат, ақыл» сөздеріне жан бітіріп, дерексізден деректіге (қайрат пен ақыл) айналдырып отыр.

«Жүрек» сөзі барыс септігінде келгенде, қандай мағыналарда қолданылатынына тоқталар болсақ, негізінен, сезімді, оның ішінде *асықтық сезімі* мен *қапалану, қамығу, қайғыру* сезімін және *үміт* сезімін білдіреді. Мысалы, *асықтық сезімін: жүрекке қан соғу* (*Егерде қолың тисе білегіне, Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе*); *Жүрегіне от жанып* (*Мұны оқыса кім танып, Жүрегіне от жанып, Сөзді ұғарлық жан тапса, Айтса жарар ән салып*), *жүрекке сәуле құйылып* (*Жүрекке құйылып Жан рахат бір сәуле*); *жүрекке ыстық тиіп* (*Аласы аз қара көзі айнадайын, Жүрекке ыстық тиіп салған сайын*), ал *қапалану, қайғыру* сезімін: *жүрекке жара салу* (*Құдай салды жүрекке Жалғанда бітпес жараны*); *жүрекке жара түсті* (*Жылы жүрек суиды, жара түсті*); *жүрекке мұз біту* (*Үмітсіз өмір бітірді Жүрекке мұз боп ерімес*); *жүрекке у себу* (*Өңкей ұды жиып ап, Себеді сорлы жүрекке*). Ал *үміттену* сезімін *жүрекке дауа*

беру (*Жаралы болған жүрекке Дауа бер, жамап сынайын*) тіркесі арқылы береді.

«Жүрек» сөзі барыс септігінде, негізінен жанама объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан сезімнің түрлерін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі табыс септігінде келіп, объектіні білдіреді. Бұл табыс септігіндегі барлық зат есімдер мен есімдіктерге тән екені белгілі [15,457]. Семантикалық тұрғыда өзге сөздермен тіркесіп, *адамның ниетін; адамның сезімін және адамның көңіл-күйін* білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі табыс септігінде 13 рет қолданылған.

1) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалатын тіркестер: *жүрегімді байқасам* (*Жүрегімді байқасам, Инедейін таза емес*) тіркесі «адамның ниеті» мағынасында; *жүректі кірлетпеу* (*Боямасыз ақ көңіл, Кірлетпей кетті жүректі*), (*Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я кұңгірт көрсетеді* (43-Қарасөз)), *жүректі таза сақтау* (*жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық - бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан болып түседі* (43-Қарасөз)) тіркесі «ниеті дұрыс, бұзылмаған» мағынасында; *жүрегін ұсату* (*Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ, Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ*) «ниеті бұзылу» мағынасында қолданылған.

2) «Адамның сезімі» мағынасында жұмсалатын тіркестер: *жүректі жақтау* (*Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы*), – депті (14-Қарасөз); *жүректі (ақыл, қайратпен) бірдей ұстау* (*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек*) тіркестері «сезіммен өмір сүру» мағынасын береді, бұл жерде «адамның жоғары сезімдері – имандылық, интеллектілік, эстетикалық» [17,387] секілді сезімдер туралы айтылып отыр; *жүректі қозғау* (*Жастықтың оты, қайдасың, Жүректі түртіп қозғамай?*); *жүректі ояту* (*Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің тәтті*

оралған мәні оятар) «ғашықтық сезім» мағынасында қолданылған.

3) «Адамның көңіл-күйі» мағынасында жұмсалатын тіркестер: **жүректі басу** (Қараңғы түнде қапалық Жүректі басты, шықпас күн) «қапалану, уайымға салыну» мағынасында; **жүректі жамау** (Жаралы болған жүрекке Дауа бер, жамап сынайын); **жүректі орнықтыру** (Я, Құдай, бере көр Тілеген тілекті. Қорқытпай орнықтыр Шошыған жүректі); **жүректі жұбату** (Қуаты бар дұғаның қуантарлық, Қапаланған жүректі жұбантарлық) тіркестері «көңілі орнына түсу» мағынасында қолданылған.

«Жүрек» сөзі табыс септігінде, негізінен объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан адамның ниетін, адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі жатыс септігінде келіп, барыс септігіндегі «жүрек» сөзі секілді жанама объектіні білдіреді [16,78]. Ал семантикалық тұрғыдан, өзге сөздермен тіркесіп, адамның ниетін; адамның мінезін; адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі жатыс септігінде 8 рет қолданылған.

1) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүректе айна болмау** (Жүректе айна жоқ болса, Сөз болмайды өңгесі) «адамның ниеті дұрыс болмаса» мағынасында жұмсалған.

2) «Адамның мінезі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың болмауы** (Қазақ та адам баласы зой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады (14-Қарасөз)); **жүректе от болмау** (Жүректе оты жоқ Адамда ми болмас) тіркестері «енжарлық, табандылықтың болмауы»; **жүректе қайраттың болуы** (Жүректе қайрат болмаса, Ұйықтаған ойды кім түртпек?) тіркесі «өжеттілік» мәнінде қолданылған.

3) «Адамның сезімі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүректегі жалын** (Жүректегі жалынды көзден жас қып, Ағызғаным болады ол неге сеп?); **жүректе шоқ жану** (Қайта-қайта оқысам бір дұғаны, Сөніп қалған жүректе жанады шоқ); **жүректе**

қайнау (Мен – сен емес, жас күнім жайнап тұрған, Жүректе түрлі талап қайнап тұрған) тіркестері «сезімді, оның ішінде ғашықтық» сезімі мағынасында қолданылған.

4) «Адамның көңіл-күйі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүректегі сызық** (Жүректегі жазылмай Тағдырдың салдың сызығын) тіркесі «қайғыру» мағынасында қолданылып тұр.

«Жүрек» сөзі жатыс септігінде де, негізінен жанама объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан адамның ниетін, адамның мінезін, адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі шығыс септігінде келіп, салыстыру мағынасын, мекендік мағынаны және жанама объектіні білдіреді [14,78-79]. Семантикалық жағынан «жүрек» сөзі өзге сөздермен тіркесіп, тура мағынасында қолданылған, сонымен қатар ауыспалы мағынада адамның ниетін білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі шығыс септігінде 5 рет қолданылған.

1) Тура мағынасында «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? (14-Қарасөз) деген сөйлемде, адамның дене мүшесінің бірі ретінде қолданылған. Сонымен қатар **жүректен қызу-қызбаның кетуі** (Жүректен қызу-қызба кете қалса, Өзге тәннен еш қызық іс табылмас) тіркесінде «жүректің адамның негізгі ағзасы» екендігі айтылып тұр.

2) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалған тіркестер: **күлкінің жүректен шықпауы** (Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректенкелмейді, қолданжасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі (4-Қарасөз)) тіркесі «шын ниетіңмен күлмеу»; **«жүректен қозғау»** (Жүректен қозғайын, Әдептен озбайын) тіркесі «шынын айту, ниетін білдіру»; **жүректен тербеу** (Алыстан сермен, Жүректен тербеп, Шымырлап бойға жайылған) тіркесі «бар ниетімен» мағынасында жұмсалған.

«Жүрек» сөзі шығыс септігінде, негізінен «жүрек» сөзі шығыс септігінде келіп, салыстыру мағынасын, мекендік мағынаны және жанама объектіні білдірсе,

лексикалық мағынасы жағынан өзінің тура мағынасында келгендігін және адамның ниетін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай шығармаларында «жүрек» сөзі көмектес септікте бір рет қана кездеседі: «Аяңдап ақырын, Жүрекпен алысып» деген тіркесте келіп, «ғашықтық сезімі» мағынасында қолданылған.

Абай шығармаларында «жүрек» сөзінің қолданылу ерекшеліктерінің бірі – олардың барлығы тың қолданыстар. Олай дейтініміз, қазақ тіліндегі «жүрек» сөзіне байланысты тұрақты тіркестер Абай шығармаларында қолданылмаған.

Біз бұл мақаламызда Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің қолданысын оның септелуі бойынша талдадық. Бұл жағынан алғанда «Жүрек» сөзі көбінесе (40 рет) атау септігінде тұрып көп қолданылған екен. Бұл жерде біз «жүректің» сипаттарын, яғни оның сын есімдермен келген тіркестерді ғана талдадық. Мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан, атау септігіндегі «жүрек» сөзінің етістіктермен тіркесуін қарастырмадық. Ілік септігінде 19 рет, барыс септігінде 11 рет, табыс септігінде 13 рет, жатыс септігінде 8 рет, шығыс септігінде 5 рет, көмектес септігінде 1 рет қолданылған. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі

қай септікте тұрса да, ең алдымен, адам, адамның ниетін, екіншіден адамның сезімін, үшіншіден адамның көңіл-күйін және адамның мінезін білдіретіндігімен ерекшеленеді.

Қорытынды. Абай Құнанбайұлының өлеңдерінде «жүрек» сөзі көп қолданылған.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, бұл сөздің әрбір қолданысында әртүрлі мағына береді.

Яғни, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің қолданысы өте ерекше. Себебі адам «жүрек» арқылы өзінің өмірін, мінез-құлығын реттеп отырады. Не нәрсені де жүрекпен қалап істесе, өзінің жүрегіне жай ғана қарамай, жүрегінің түбіне терең бойлап қараса, өз ойын, өз сөзін, өз мінезін, өз тағдырын, өз өмірін дұрыс жолға бағыттай алады.

Қорытындылай келгенде, айтарымыз, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің тіркесімділігі арқылы «мейірім, рақым, ұят, ынсап, сезім, эмоция, ақиқат, ерлік, батылдық және адам мен адамның өмірі» мағыналары берілген. Жүректің қалауымен өмір сүргенде ғана, адам толыққанды өмір сүріп, нағыз толық адам болып өз кемеліне жетеді. Бұл айтылғанның барлығы құран сөзі екенін де Абай Құнанбайұлы өз Қарасөздерінде нақты көрсетіп берген.

Әдебиеттер тізімі

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған профессор Е. Арын – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Султангубиева А.А. Жүрек сөзінің семантикалық өрісі (қазақ, ағылшын, және орыс тілдеріндегі жүрек концептісі бойынша). // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2008. - №3(111). – 95-102 б.
4. Sultangubiyeva A., Avakova R., Gabdullina Zh., Ibragimkyzy Sh., Imangalieva S. Linguistic units of the concept „heart” in the world linguistic image (on the material of Kazakh and English languages) // Astra Salvensis. – 2021. – Vol. 2. – P. 187-198.
5. Ахметова Ш., Балғынбаев Ә., Жәркешова Г. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. - 612 б.
6. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.
7. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968.
8. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1995.
9. Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 256 б.
10. Оразов М. Сөз теориясы. – Ташкент, 1985. – 120 б.
11. Mukhalchuk, N., & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units. // Cognitive Studies | Études cognitives. URL: <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (accessed: 20.12.2022).
12. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler / Türk Dil Kurumu. – Ankara: TDK, 2019. – 494 s.

13. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. – İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2020. – 1205 s.
14. Колпенова А.К. Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы: филология сериясы. – 2022. – №4(141). – 67-78-б.
15. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
16. Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: «Зият Пресс», 2006. – 256 б.
17. Жарықбаев Қ.Б. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384 б.

References

1. Oryssha-kazaksha tusindirme sozdik: gylymtanu [Russian-Kazakh explanatory dictionary: Science. The editor-in-chief: professor E. Aryn] (GOF “ECO” Pavlodar, 2006, 230 p.). [in Kazakh]
2. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik press, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh].
3. Sultangubieva A.A. Zhurek sozinin semantikalyq orisi (kazak, agylshyn, jane orys tilderindegi jurek konseptisi boiynsha) [Semantic field of the word heart (according to the concept of heart in Kazakh, English, and Russian languages)], KazUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philology series], 3(111), 95-102 (2008). [in Kazakh].
4. Sultangubiyeva A., Avakova R., Gabdullina Z., Ibragimkyzy S., Imangalieva S. Linguistic units of the concept “heart” in the world linguistic image (on the material of Kazakh and English languages), Astra Salvensis, 2, 187-198 (2021).
5. Akhmetova Sh., Balgynbaev A., Zharkeshova G. Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abai language] (Oner, Almaty, 2011, 612 p.). [in Kazakh].
6. Abai. Ensiklopedia [Abay. Encyclopedia.] (Atamura, Almaty, 1995, 720 p.). [in Kazakh].
7. Zhanpeyisov E. Qazaq prozasynyn tili [Kazakh prose language] (Almaty, 1968, 148 p.). [in Kazakh].
8. Abai. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. Birinshi tom [Abay. Complete two-volume collection of his works. The first volume] (Zhazushy, Almaty, 1995, 296 p.). [in Kazakh].
9. Momynova B. Shakarim poeziyasynyn tili [The language of Shakarim’s poetry] (Arys, Almaty, 2008, 256 p.). [in Kazakh].
10. Orazov M. Soz teoriasy [Word theory] (Tashkent, 1985, 120 p.). [in Kazakh].
11. Mykhalchuk, N., & Bihunova, S. Theverbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units, Cognitive Studies | Études cognitives. 2019. Available at: <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (accessed: 20.12.2022).
12. Turk Dil Kurumu. Bolge agizlarinda atasozleri ve deyimler [Proverbs and idioms in regional dialects] (TDK, Ankara, 2019, 494 p.). [in Turkish]
13. Aksoy O.A. Deyimler sozlugu [Dictionary of idioms] (İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2020, 1205 p.). [in Turkish].
14. Kolpenova A.K. Qazaq zhane turik tilderindegi minez-qulyqty sipattaityn frazeologizmdер: funksionaldyq-parametrlik taldau [Phraseology describing behavior in Kazakh and Turkish languages: functional and parametric analysis], EUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of ENU. Philology series], 4(141), 67-78, (2022). [in Kazakh].
15. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologia, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (Astana, 2002, 784 p.). [in Kazakh].
16. Sergaliev M., Aigabylov A., Kulkenova O. Qazirgi qazaq adebi tili [Modern Kazakh literary language] (Ziat Pres, Almaty, 2006, 256 p.). [in Kazakh].
17. Zharykbaev K.B. Jantanu ataularynyn tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of names of Soul studies] (Sozdik-Slovar, Almaty, 2006, 384 p.). [in Kazakh].

К.К.Сарекенова, А.М.Мелис

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Смысловые особенности слова «жүрек» в произведениях Абая

Аннотация. В статье рассматриваются семантические особенности слова «жүрек» в сочетании с другими словами в произведениях Абая Кунанбайулы. Было проанализировано и сгруппировано в семь групп около ста словосочетаний, относящихся к слову «жүрек». Определено значение слова «жүрек», которое оно дает при сочетании с другими словами, склоняясь в одном из семи падежей. Рассмотрено поэтическое значение слова «жүрек» в сочетании с другими словами. Согласно тезаурусу, поэтические конструкции, связанные со словом «жүрек», были сгруппированы по семи падежным окончаниям казахского языка, тем самым определив поэтические особенности и семантическое значение слова «жүрек». Другими словами, через лексическое значение и грамматическое значение слова «жүрек» определялись связанные с ним слова и определялись образные словосочетания, родственные слову «жүрек». Слово «жүрек» в произведениях Абая, в каком бы падеже оно ни использовалось, означает самого человека, его намерения, чувства, настроение и характер. Главная особенность употребления слова «жүрек» в произведениях Абая заключается в том, что человек может регулировать свою жизнь и поведение через «жүрек». Было показано, что если что-то делать сердцем, если смотреть не просто в сердце, а смотреть вглубь своего сердца, то можно направлять свои мысли, свои слова, свой характер, свою судьбу, свою жизнь на правильный путь.

Ключевые слова. Абай Кунанбайулы, жүрек, значение, падежные окончания, человек, лексическое значение, поэтическое значение.

K.Sarekenova, A.Melis

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantic features of the word "heart" in Abay's works

Abstract. The article examines the semantic features of the word "heart" in combination with other words in the works of the Abai Kunanbayuly. In this article, about one hundred phrases related to the word "heart" were grouped into seven groups and analyzed. These phrases were analyzed to determine the meaning of the word "heart" when combined with other words in one of the seven cases. The poetic meaning of the word "heart" when combined with other words was considered. According to the thesaurus, poetic structures related to the word "heart" were grouped according to seven adverbial endings of the Kazakh language, thereby determining the poetic features and semantic meaning of the word "heart". In other words, through the lexical meaning and grammatical meaning of the word "heart", its associated words were analyzed, and figurative phrases related to the word "heart" were determined. The word "heart" in Abay's works, no matter what case it is in, means a person himself, a person's intentions, feelings, mood, and character. The main feature of the use of the word "heart" in Abay's works is that a person can regulate his life and behavior through "heart". It was shown that if one does something with their heart, if one does not just look at their heart, but look deep into the bottom of their heart, they can direct their thoughts, words, character, destiny, and life to the right path.

Keywords. Abai Kunanbayuly, heart, meaning, case endings, person, lexical meaning, poetic meaning.

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қ.Қ. – ф.ғ.к., қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мелис А.М. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sarekenova K.K. – Candidate of Philology, Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Melis A.M. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.